

ОДНОСТОРОННЯ ВІДМОВА ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ

UNILATERAL REFUSAL AS A WAY OF PROTECTION CIVIL RIGHTS AND INTERESTS

Косткіна Ю.О.,

студентка магістратури

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню односторонньої відмови як одного із способів захисту цивільних прав та інтересів в цивільному праві України. Зокрема, наведені визначення понять «захист цивільного права та інтересу» та «самозахист», проаналізовано ознаки способів захисту та підстави їх застосування. В статті обстоюється позиція про те, що одностороння відмова від зобов'язання є способом самозахисту цивільного права та інтересу.

Ключові слова: захист, самозахист, спосіб, інтерес, одностороння відмова.

Статья посвящена исследованию одностороннего отказа как одного из способов защиты гражданских прав и интересов в гражданском праве Украины. В частности, приведены определения понятий «защита гражданских прав и интересов» и «самозащита», проанализированы признаки способов защиты и основания их применения. В статье отстаивается позиция о том, что односторонний отказ от обязательства является способом самозащиты гражданских прав и интересов.

Ключевые слова: защита, самозащита, способ, интерес, односторонний отказ.

The article deals with unilateral refusal as a way of protecting civil rights and interests in civil law of Ukraine. In particular, there are the definition of «protection of civil rights and interests» and «self-defense» in the article, analyzed features ways to protect and the reasons for their application. The article advocates the position that the unilateral refusal of obligation is a way of self-defense of civil rights and interests.

Key words: protection, self-defense, way, interest, unilateral refusal.

Актуальність теми. Захист прав та інтересів – одна з найважливіших категорій цивільного права. Захист досягається шляхом застосування передбачених законом способів захисту. Цивільне законодавство не містить вичерпного переліку способів захисту прав та інтересів. Як вбачається з аналізу ст. 16 ЦК України, особа має право захистити своє порушене, невизнане або оспорюване право шляхом застосування способів захисту, передбачених законом або договором. З огляду на це потребує дослідження одностороння відмова як спосіб захисту цивільних прав та інтересів.

Дослідженням питання відмови в цивільному праві займалася велика кількість вчених, серед яких М.О. Єгорова, О.Г. Комісарова, О.І. Міхно, Т.В. Боднар, І. О. Ромашенко, О.В. Оболонкова, І.В. Спасибо-Фатеева та інші вітчизняні науковці. Незважаючи на це, питання односторонньої відмови як одного із способів захисту цивільних прав та інтересів є недостатньо вивченим в науці цивільного права України і має дискусійний характер, з огляду на що потребує більш детального дослідження.

Виклад основного матеріалу. Науковці не дійшли єдиного висновку про те, що необхідно розуміти під категорією «захист прав та інтересів». Деякі науковці захист цивільних прав розглядають як правомірну реакцію учасників цивільних відносин, суспільства та держави на порушення, невизнання чи оспорювання цивільного права з метою припинення порушення, поновлення чи визнання цивільного права або компенсації завданої правомочній

особі шкоди. Для особи право на захист полягає у можливості використання в межах, визначених законом, засобів самозахисту, а також у можливості звернення до відповідного державного, самоврядного чи громадського органу або уповноваженої особи за захистом свого цивільного права чи інтересу.

Т.В. Боднар, зокрема, під захистом цивільного права та інтересу пропонує розуміти реалізацію встановленого законом суб'єктивного цивільного права особи на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання, а також на захист інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства, шляхом застосування обраних самою особою чи встановлених договором або актами цивільного законодавства правоохоронних заходів – способів захисту цивільних прав та інтересів [6, с. 111].

З метою дослідження односторонньої відмови як способу захисту цивільних прав та інтересів перш за все необхідно визначитися із змістом терміну «спосіб». Часто в юридичній літературі ототожнюють поняття «спосіб» та «засіб» захисту, проте з даним твердженням не можна погодитись з огляду на наступне.

Словник за редакцією С.І. Ожегова термін «спосіб» пояснює як дію чи систему дій, що застосовуються при виконанні певної роботи, при здійсненні чого-небудь [7, с. 674]. З огляду на дане визначення під способом розуміється певного роду діяльність суб'єкта права, яка є послідовною, ціленаправленою тощо. «Засіб», в свою чергу, характеризується більшою кількістю значень,

оскільки поняття засобу означає або певний прийом, спосіб дії для досягнення чого-небудь, або знаряддя (предмет, сукупність пристроїв) для здійснення певної діяльності [7, с. 674, 676].

З вищенаведеного випливає, що засоби захисту – це інструменти, які реалізуються у формі дії, за допомогою яких зацікавлені особи захищають порушене право, а способи захисту – це дії, які безпосередньо направлені на захист права. Ці категорії є взаємопов'язаними. Так, у разі посягання на суб'єктивне право особи, вона спершу обирає спосіб захисту, який визначає засіб, який належить до тієї чи іншої форми захисту (юрисдикційної чи неюрисдикційної).

Подібної позиції притримується й О. Антонюк, який вважає засобами захисту знаряддя, інструментарій захисту. Засобами захисту може вважатися, зокрема, повідомлення сторони про відмову від договору [4, с. 66].

Отже, під способом захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів слід розуміти правові прийоми, що передбачені законом або договором, за допомогою яких зацікавлена особа, право якої порушене, невизнане або оспорене, має змогу захистити його, припинити порушення права або здійснити його відновлення і, таким чином, реалізувати надане їй суб'єктивне право на захист. Звідси варто вирізнити особі способи захисту цивільних прав:

- 1) підставою їх застосування є закон чи договір;
- 2) реалізується суб'єктом в рамках матеріального правовідношення;
- 3) виникає із факту об'єктивно-протиправного діяння (порушення, невизнання або оспорювання права) [8, с. 391].

Одностороння відмова від зобов'язання (договору) у випадках, передбачених законом або договором, може слугувати інструментом, за допомогою якого сторона може самостійно захистити своє право або інтерес, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства. З огляду на це односторонню відмову вбачається доцільним розглядати як різновид самозахисту цивільного права та інтересу.

Відповідно до абз. 2 ч. 1 ст. 19 ЦК України, самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства.

На думку Т.В. Боднар, наведене визначення, відповідно до якого суть самозахисту зводиться до застосування засобів протидії, є дещо звуженим (самозахистом у вузькому розумінні), оскільки при такому формулюванні воно безпосередньо стосується тільки самозахисту від протиправних посягань, в тому числі необхідної оборони (ч. 1 ст. 1169 ЦК України), і не охоплює усіх можливих правозахисних та правохоронних заходів [5, с. 397].

Виходячи з цього, Т.В. Боднар пропонує під самозахистом цивільного права розуміти здійснювану самою особою (без звернення до суду чи інші передбачені законом органи) реалізацію встановленого законом суб'єктивного права особи на захист свого цивільного права у разі його порушення шляхом за-

стосування обраних самою особою або встановлених договором або актами цивільного законодавства заходів – способів захисту цивільних прав, що не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства [5, с. 397].

Слід звернути увагу на те, що на відміну від відносин щодо захисту і самозахисту цивільних прав відносини щодо захисту та самозахисту інтересу особи не отримали досить повного і чіткого нормативного закріплення. Незважаючи на це, у науковій та навчальній юридичній літературі неодноразово обґрунтовувалась позиція про можливість самозахисту інтересу особи.

Яскравим прикладом самозахисту інтересу особи може бути зміна чи розірвання договірних відносин, не обумовлена порушенням прав сторони. Зокрема, у процесі виконання зобов'язань за договором поставки покупець з'ясував, що його не влаштовують передбачені договором умови щодо строків поставки продукції, які він бажає змінити (наприклад, скоротити). В такому випадку умова щодо строків поставки не порушує його суб'єктивного права, проте не відповідає його економічному інтересу, оскільки може створювати додаткові труднощі. Відповідний інтерес особа може захистити шляхом звернення до суду, зміни умов договору за згодою сторін або ж шляхом односторонньої відмови від договору.

В аспекті даного дослідження доцільно звернути увагу на передбачений у ст. 236 ГК України перелік оперативного-господарських санкцій, серед яких передбачено відмову від встановлення на майбутнє господарських відносин, що являє собою відмову від укладення договору на майбутнє. З огляду на це у випадку, якщо такий вид оперативного-господарської санкції передбачено в договорі і одна сторона порушила свої зобов'язання, інша сторона договору має право застосувати відповідний вид оперативного-господарської санкції (відмова від встановлення на майбутнє господарських відносин), який буде спрямований вже не на захист порушеного права, а на самозахист інтересу.

Разом з цим, відносно самозахисту суб'єктивного цивільного права необхідно зазначити наступне.

Одним із способів захисту цивільних прав (п. 6 ч. 2 ст. 16 ЦК України), який може бути обраний особою для самозахисту, є зміна правовідносин, який в договірних відносинах трансформується у зміну договірних зобов'язань і фактично полягає в зміні умов укладеного сторонами договору.

З метою забезпечення стабільності договірних відносин законодавець встановив, що зміна умов договору, як правило, допускається лише за згодою сторін (ч. 1 ст. 651 ЦК України), не визначивши при цьому підстав зміни, як це зроблено, наприклад, у ч. 2 ст. 651 ЦК України.

Зміна умов договору може створити додаткові права та обов'язки або припинити існуючі права та обов'язки кредитора і боржника, перенести термін або змінити (уточнити) предмет, місце і спосіб виконання тощо. Тому на практиці сторони вдаються до зміни саме тих умов договору, подальше збереження

яких у договорі порушує (порушило або порушить) їх суб'єктивні права. У контексті нашого дослідження можна стверджувати, що *шляхом односторонньої зміни умов договору одна зі сторін шляхом застосування односторонньої відмови від договору частково, без звернення до судових органів обирає і формулює оптимальні, на її думку, правила поведінки, забезпечуючи тим самим самозахист цивільного права від його порушення*. Не підлягає сумніву, що зміна умов договору може здійснюватися і з метою недопущення порушення суб'єктивних прав сторін договору в майбутньому, але в такому випадку, очевидно, слід говорити не про захист, а про охорону цивільного права [5, с. 399].

Як вбачається зі змісту ч. 1 ст. 615 ЦК України, встановлено, що у разі порушення зобов'язання однією зі сторін друга сторона має право частково відмовитися від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом. В цьому випадку наслідком односторонньої відмови від зобов'язання є часткова зміна умов зобов'язання.

Таким чином, одностороння відмова від зобов'язання є способом самозахисту цивільного права сторони зобов'язання.

Відповідно до положень, викладених у п. 1 ч. 1 ст. 611 ЦК України, одним із можливих наслідків, які можуть настати за порушення зобов'язання, є, зокрема, припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від нього, якщо це встановлено договором або законом.

Крім того, ч. 3 ст. 651 ЦК України встановлено, що у разі односторонньої відмови від договору у повному обсязі, якщо право на таку відмову встановлено договором або законом, договір є, відповідно, розірваним.

З вищенаведених норм вбачається, що припинення правовідносин (зобов'язання, договору), як спосіб самозахисту може мати місце внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання (договору) повністю, як наслідки порушення зобов'язання.

Зміна умов договору або розірвання договору внаслідок односторонньої відмови від нього впливає на суб'єктивні права та інтереси сторін договору: пасивна сторона відмови може перетерпіти певні обмеження або навіть і понести майнові втрати (у разі реалізації активною стороною відмови свого права на відшкодування збитків, але це вже відноситься до охоронних відносин щодо застосування заходів відповідальності). З іншого боку, відносно ініціатора односторонньої відмови від договору (активної сторони) така відмова припиняє дію правопорушення та/або запобігає його вчинення в майбутньому, а також може бути підставою для пред'явлення вимоги про відшкодування збитків [5, с. 400].

Важливо звернути увагу на те, що, відповідно до положень ЦК України, правом односторонньої відмови сторона може скористатися у випадках порушення умов договору. Наприклад, ст. 655 ЦК України передбачено право покупця відмовитися від договору купівлі-продажу у разі відмови продавця передати проданий товар. Відповідно до ч. ч. 1, 2 ст. 666

ЦК України, якщо продавець не передає покупцеві приналежності товару та документи, що стосуються товару та підлягають переданню разом з товаром відповідно до договору купівлі-продажу або актів цивільного законодавства, покупець має право встановити розумний строк для їх передання. Якщо приналежності товару або документи, що стосуються товару, не передані продавцем у встановлений строк, покупець має право відмовитися від договору купівлі-продажу та повернути товар продавцеві. Ст. 678 ЦК України передбачено право покупця відмовитися від договору і вимагати повернення сплаченої за товар грошової суми у разі істотного порушення вимог щодо якості товару.

Крім того, правом односторонньої відмови сторона може скористатися і у випадках, коли не мало місця порушення прав (незалежно від порушення). Зокрема, відповідно до ст. 724 ЦК України, дарувальник має право відмовитися від передання дарунка у майбутньому, якщо після укладення договору його майновий стан істотно погіршився. Як вбачається зі ст. 763 ЦК України, кожна із сторін договору найму, укладеного на невизначений строк, може відмовитися від договору в будь-який час, письмово попередивши про це другу сторону за один місяць, а у разі найму нерухомого майна – за три місяці. Ст. 739 ЦК України передбачено право платника безстрокової ренти відмовитися від договору ренти.

З огляду на вищенаведене можна дійти висновку, що не будь-яка відмова від договору (зобов'язання) є способом захисту цивільних прав, тому для визнання її таким способом необхідні певні передумови.

Серед відповідних передумов Т.В. Боднар пропонує виділяти наступні:

- 1) наявність порушення цивільного права особи – сторони договору;
- 2) одностороння відмова має виходити від особи, чиє право порушено;
- 3) метою застосування односторонньої відмови є самозахист порушеного права особи способом, обраним самою особою, чи передбаченим договором або законом;
- 4) правовим наслідком односторонньої відмови є зміна або розірвання договору (зобов'язання).

Висновки. Проведене дослідження односторонньої відмови в цивільному праві України дає підстави для висновку, про те що одностороння відмова від зобов'язання (договору) має подвійну правову природу. З одного боку, вона виступає як інструмент, за допомогою якого особою застосовуються способи самозахисту цивільного права у разі його порушення, а з другого – одностороння відмова виступає підставою для зміни або припинення правовідношення у випадках, не пов'язаних з порушенням суб'єктивних прав особи. За умови відсутності ознак порушення своїх зобов'язань однією стороною договору, односторонню відмову від договору (зобов'язання) іншою стороною слід кваліфікувати як самозахист інтересу, а зміну чи припинення договірних правовідношення внаслідок такої односторонньої відмови – як спосіб самозахисту інтересу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30 – С. 141.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – №№ 40-44. – С. 356.
3. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – №№ 18–22 .
4. Антонюк О.Ш. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист : дис. ... к. ю. н. / О.Ш. Антонюк. – Х., 2004. – 156 с.
5. Боднар Т.В. Односторонний отказ в гражданском праве / Т.В. Боднар // Альманах цивилітики. – 2012. – Вып. 5. – С. 387–401.
6. Боднар Т.В. Одностороння відмова від зобов'язання (договору) у контексті самозахисту цивільного права та інтересу / Т.В. Боднар // Право України. – 2012. – № 9. – С. 110–117.
7. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов ; под ред. Н.Ю. Шведовой ; 14-е изд., стереотип. – М., 1983.– 816 с.
8. Ярова Т.М. Поняття способів захисту цивільних прав та інтересів / Т.М. Ярова // Держава і право. – Вып. 41. – С. 386–392.